

O'RTA OSIYO — BUYUK IPAK YO'LINING QADIMGI VATANI**Turdiyeva Aziza Yo'ldosh qizi****Termiz davlat universiteti, Tarix yo'nalishi, 2-kurs talabasi****Jumayev Mustafo Erkin o'g'li****Ilmiy rahbar: Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.21289329>**ANNOTATSIYA**

Maqolada Buyuk Ipak yo'lining shakllanishida O'rta Osiyo hududining tutgan o'rni tarixiy-qiyosiy tahlil asosida yoritilgan. Samarqand, Buxoro, Marv, Termiz va Xorazm kabi qadimgi shaharlarning savdo tarmog'idagi markaziy mavqei, ular orqali amalga oshirilgan moddiy va ma'naviy almashinuv jarayonlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlar tahlil qilingan, natijada O'rta Osiyoning nafaqat tranzit hudud, balki mustaqil ishlab chiqarish va madaniy markaz sifatidagi ahamiyati asoslab berilgan. Xulosada Buyuk Ipak yo'li merosining bugungi kundagi ilmiy va amaliy ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, Buyuk Ipak yo'li, Samarqand, Buxoro, Termiz, karvon savdosi, madaniyatlararo aloqalar, Sug'd, karvon yo'llari.

АННОТАЦИЯ

В статье на основе историко-сравнительного анализа рассматривается роль Центральной Азии в формировании Великого шёлкового пути. Изучено центральное положение древних городов — Самарканда, Бухары, Мерва, Термеза и Хорезма — в торговой сети, а также происходившие через них процессы материального и духовного обмена. В исследовании проанализированы письменные источники и археологические данные, в результате чего обосновано значение Центральной Азии не только как транзитного региона, но и как самостоятельного производственного и культурного центра. В заключении рассматривается научное и практическое значение наследия Великого шёлкового пути в наши дни.

Ключевые слова: Центральная Азия, Великий шёлковый путь, Самарканд, Бухара, Термез, караванная торговля, межкультурные связи, Согд, караванные пути.

ANNOTATION

The article examines, through historical-comparative analysis, the role of Central Asia in the formation of the Great Silk Road. It considers the central position of ancient cities — Samarkand, Bukhara, Merv, Termez, and Khorezm — within the trade network, as well as the material and spiritual exchange processes that occurred through them. The study analyzes written sources and archaeological data, substantiating the significance of Central Asia not merely as a transit region but as an independent center of production and culture. The conclusion discusses the scholarly and practical significance of the Silk Road heritage today.

Keywords: Central Asia, Great Silk Road, Samarkand, Bukhara, Termez, caravan trade, intercultural relations, Sogdiana, caravan routes.

Buyuk Ipak yo'li insoniyat tarixidagi eng yirik va uzoq muddat faoliyat yuritgan xalqaro savdo-madaniy tarmoq bo'lib, u Xitoydan Yevropagacha bo'lgan ulkan hududni bir-biriga bog'lagan. Bu tarmoqning markaziy bo'g'ini, aynan aytganda "yuragi", O'rta Osiyo hududi

hisoblangan. Aynan shu bois zamonaviy tarix fanida O'rta Osiyo ko'pincha Buyuk Ipak yo'lining "qadimgi vatani" sifatida ta'riflanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, so'nggi yillarda xalqaro miqyosda Ipak yo'li merosini qayta tiklashga qaratilgan loyihalar (jumladan, transkontinental transport-logistika tashabbuslari) faollashmoqda, bu esa tarixiy tajribani ilmiy jihatdan qayta anglashni taqozo etadi. Bundan tashqari, O'rta Osiyo shaharlarining savdo yo'lidagi o'rnini har tomonlama o'rganish mintaqa tarixini jahon tarixi kontekstida to'g'ri baholash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi, O'rta Osiyoning Buyuk Ipak yo'li tizimidagi geografik, iqtisodiy va madaniy o'rnini aniqlash, mintaqadagi asosiy savdo markazlarining faoliyat mexanizmini ochib berish hamda ushbu aloqalarning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hissasini baholashdan iborat.

Mavzu tarixshunosligi ancha boy: XIX asr oxiri — XX asr boshlarida rus sharqshunosi V.V. Bartold O'rta Osiyo shaharlarining savdo tarixiga oid fundamental tadqiqotlar yaratgan bo'lsa, keyingi davrda G'arb tarixchilari (R. Frai, S. Uitfild, V. Xansen) Ipak yo'lini global tarix nuqtai nazaridan qayta talqin qilishga harakat qilishgan. O'zbekistonlik olimlardan E. Rtveladze va Yu. Buryakov esa mintaqadagi arxeologik qazishmalar natijalarini tizimlashtirib, mahalliy shaharlarning savdo tarmog'idagi aniq o'rnini ko'rsatib berishgan. Shunga qaramay, mintaqaning Ipak yo'li tizimidagi rolini yaxlit tarzda, zamonaviy manbalar asosida qayta baholash hali ham dolzarbligicha qolmoqda.

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tipologik va tavsifiy tahlil usullariga asoslangan. Ish jarayonida ikki asosiy manba guruhi bilan ishlangan: birinchisi, qadimgi va o'rta asr yozma manbalari (xitoy solnomalari, arab-fors geograflarining asarlari, sayyohlar kundaliklari), ikkinchisi, O'rta Osiyo hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijalari (Afrosiyob, Panjikent, Dalvarzintepa, Old Termiz kabi yodgorliklar materiallari).

Manbalar tahlili qiyosiy tarzda olib borildi: turli davr va turli tildagi yozma dalillar bir-biri bilan solishtirilib, arxeologik topilmalar bilan mos kelish-kelmasligi tekshirildi. Bu yondashuv Buyuk Ipak yo'lining O'rta Osiyodagi tarmoqlarini xolis va ko'p qirrali tarzda tiklash imkonini berdi.

O'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo hududi Buyuk Ipak yo'lining nafaqat geografik markazi, balki uning faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi asosiy tayanch nuqtalaridan biri bo'lgan. Samarqand, Buxoro, Marv, Termiz, Xorazm va Farg'ona vodiysidagi shaharlar karvon yo'llarining tutash nuqtalarida joylashgan bo'lib, ular savdogarlar uchun dam olish, mol almashish va yo'l xavfsizligini ta'minlovchi markazlar vazifasini bajargan.

Termiz shahri, xususan, Amudaryodagi eng muhim kechuv nuqtalaridan biri sifatida Hindiston va Old Osiyo yo'nalishlarini bog'lovchi strategik ahamiyatga ega bo'lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida Old Termizda topilgan buddaviylik ibodatxonalari majmuasi, savdo plombalari va turli mamlakatlardan keltirilgan tangalar bu shaharning xalqaro savdo-madaniy aloqalardagi faol ishtirokini tasdiqlaydi.

Sug'diylar Buyuk Ipak yo'lining eng faol vositachilaridan biri bo'lganligi aniqlandi. Ular nafaqat o'z mahsulotlarini (ipak gazlamalar, kumush idishlar, shisha buyumlar) sotgan, balki Xitoy, Hindiston va Bizantiya o'rtasidagi savdoni tashkil etuvchi vositachi-tadbirkorlar sifatida ham faoliyat yuritgan. Sug'd tilidagi savdo hujjatlari va yozishmalari bugungi kunda Xitoyning g'arbiy hududlaridan topilgan bo'lib, bu O'rta Osiyo savdogarlarining ta'sir doirasi naqadar keng bo'lganini ko'rsatadi.

Texnologiyalar almashinuvi borasida ham O'rta Osiyoning o'rni beqiyos bo'lgan. Xususan, VIII asrda qog'oz tayyorlash siri Xitoydan Samarqand orqali islom dunyosiga, so'ngra Yevropaga yetib borgan. Rivoyatga ko'ra, bu texnologiya Talas jangidan so'ng asirga tushgan xitoylik ustalar orqali O'rta Osiyoga kirib kelgan va Samarqand tez orada nafis qog'oz ishlab chiqarish markaziga aylangan. Bu misol mintaqaning nafaqat tovar, balki bilim va texnologiya almashinuvidagi ko'prik vazifasini yaqqol ko'rsatadi.

Xorazm vohasi esa Ipak yo'lining shimoliy dasht mintaqalari va Volga bo'yi orqali Sharqiy Yevropaga boruvchi tarmog'ida muhim rol o'ynagan. Xorazmlik savdogarlar orqali mo'ynali buyumlar, asal va boshqa shimoliy mahsulotlar janubga, ipak va boshqa hashamat buyumlari esa shimolga tashilgan. Bu esa O'rta Osiyoning nafaqat sharq-g'arb, balki shimol-janub savdo yo'nalishlarini ham bog'lovchi ko'p tarmoqli tizim markazi bo'lganini ko'rsatadi.

Farg'ona vodiysi alohida o'rin tutadi: aynan shu yerdagi arg'umoq otlar haqidagi ma'lumotlar xitoy solnomalarida "osmoniy otlar" nomi bilan mashhur bo'lib, ularni qo'lga kiritish uchun imperator Xitoydan maxsus harbiy yurishlar uyushtirilgani qayd etilgan. Bu misol mintaqaning nafaqat savdo, balki geosiyosiy ahamiyatga ega bo'lgan resurslarga ham ega bo'lganini, va bu resurslar tufayli yirik davlatlarning e'tiborini tortganini ko'rsatadi.

Moddiy tovarlar almashinuvidan tashqari, O'rta Osiyo orqali diniy va ilmiy g'oyalar ham tarqalgan. Buddizm Hindistondan Xitoyga aynan O'rta Osiyo orqali kirib borgan, keyinchalik esa mintaqada zardushtiylik, moniylik, nasroniylik va islom dinlari uchun ham muhim tarqalish maydoniga aylangan. Bunday diniy-madaniy xilma-xillik mintaqaning o'ziga xos bag'rikengligini shakllantirgan.

Termiz, Buxoro va Marv shaharlarida turli dinlarga mansub ibodatxonalar, jumladan buddaviylik stupalari, zardushtiylik otashkadalari va keyinchalik masjid hamda madrasalarning yonma-yon mavjud bo'lganligi arxeologik jihatdan tasdiqlangan. Bu holat O'rta Osiyoning nafaqat savdo, balki diniy bag'rikenglik va ma'naviy muloqot markazi sifatidagi rolini ham ochib beradi. Xususan, Old Termizdagi Qoraqiz va Fayoztepa majmualari buddaviylik davridan qolgan noyob yodgorliklar sifatida jahon ilmiy jamoatchiligining diqqatini tortmoqda.

Iqtisodiy jihatdan mintaqada nafaqat tranzit, balki ishlab chiqarish markazi ham bo'lgan: Marg'iyona va Sug'diyona hududlarida sifatli ipak va paxta gazlamalari, Farg'ona vodiysida esa mashhur "osmoniy otlar" — arg'umoq zotli otlar yetishtirilgan, ular Xitoy imperatorlik saroyi tomonidan alohida qadrlangan.

Samarqand va Buxoro shaharlarida topilgan hunarmandchilik ustaxonalari qoldiqlari - kulolchilik pechlari, shishasozlik va zargarlik buyumlari — bu shaharlarning nafaqat savdo, balki yirik ishlab chiqarish markazlari bo'lganini tasdiqlaydi. Shuningdek, mintaqada zarb etilgan mahalliy tangalar (masalan, Sug'd tangalari) O'rta Osiyoning mustaqil pul-moliya tizimiga ega bo'lganini va bu tizim orqali xalqaro savdo hisob-kitoblari amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Karvon yo'llari xavfsizligini ta'minlash maqsadida mintaqada hukmdorlari karvon saroylari, qal'a-istehkomlar va suv omborlari qurdirgan. Bunday infratuzilma nafaqat savdogarlarning xavfsiz harakatlanishini, balki uzoq masofali savdoning barqaror va tizimli tarzda amalga oshirilishini ta'minlagan, bu esa O'rta Osiyo davlatlarining Ipak yo'li faoliyatini tashkil etishdagi faol rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, an'anaviy tarixshunoslikda ba'zan uchraydigan "O'rta Osiyo faqat tranzit hudud bo'lgan" degan qarash to'liq to'g'ri emas. Aksincha, mintaqada o'z ishlab chiqarish salohiyati, savdo tashkilotchiligi va madaniy vositachilik faoliyati orqali Ipak yo'li tizimining faol ishtirokchisi va ko'p jihatdan uning tashkilotchisi bo'lgan.

Shu bilan birga, tadqiqotchilar orasida Ipak yo'lining aniq boshlanish davri va yo'nalishlari borasida turlicha qarashlar mavjud. Ba'zi tarixchilar uni miloddan avvalgi II asrda xitoylik elchi Chjan Szyanning G'arbiy o'lkalarga safari bilan bog'lasa, boshqalar undan ancha oldin ham O'rta Osiyo va qo'shni mintaqalar o'rtasida barqaror savdo aloqalari mavjud bo'lganini ta'kidlaydi. Ushbu bahs shuni ko'rsatadiki, Ipak yo'li birdaniga tashkil etilgan yagona tizim emas, balki asrlar osha bosqichma-bosqich shakllangan murakkab tarmoqdir.

Qiziqarli jihati shundaki, "Buyuk Ipak yo'li" atamasining o'zi nisbatan yangi — uni birinchi marta 1877-yilda nemis geografi Ferdinand fon Rixtgoften ilmiy muomalaga kiritgan. Demak, qadimgi davr aholisi bu yo'lni yagona tizim sifatida emas, balki bir-biriga ulangan mahalliy karvon yo'llari majmuasi sifatida idrok etgan bo'lishi mumkin. Bu holat zamonaviy tarixshunoslikda atamaning shartlilikini hisobga olgan holda tadqiqot olib borish zarurligini ko'rsatadi¹.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: O'rta Osiyo shaharlarining Ipak yo'lidagi muvaffaqiyati faqat qulay geografik joylashuv bilangina emas, balki mahalliy hukmdorlarning savdogarlarga nisbatan yuritgan ochiq siyosati, bojxona tartiblarining nisbatan yengilligi va turli millat hamda dinlarga mansub savdogarlarga bab-baravar munosabatda bo'lish amaliyoti bilan ham izohlanadi. Bu, o'z navbatida, mintaqaning uzoq davr mobaynida savdo markazi maqomini saqlab qolishiga xizmat qilgan omillardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Bundan tashqari, natijalar O'rta Osiyo shaharlarining nafaqat savdo, balki ilm-fan markazlari sifatidagi rolini ham ochib beradi: keyinchalik Movarounnahrda yetishib chiqqan buyuk allomalarning ilmiy merosi aynan shu asrlar davomida shakllangan madaniyatlararo aloqalar zaminida vujudga kelgan. Bu jihat mintaqaning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini yanada kengroq tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, Buyuk Ipak yo'lining pasayishi yagona sabab bilan emas, balki bir qancha omillar - dengiz savdo yo'llarining ochilishi, mintaqadagi siyosiy beqarorlik va yirik imperiyalarning parchalanishi natijasida yuz bergan. Bu jarayonni chuqur tahlil qilish O'rta Osiyoning nafaqat gullab-yashnash, balki pasayish davri tajribasini ham to'g'ri baholash imkonini beradi, bu esa zamonaviy mintaqaviy hamkorlik strategiyalari uchun ham muhim saboq bo'lishi mumkin.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, O'rta Osiyo Buyuk Ipak yo'lining shunchaki geografik tugun nuqtasi emas, balki uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy "yuragi" bo'lganligi asoslandi. Samarqand, Buxoro, Termiz va Marv kabi shaharlar savdo, hunarmandchilik va ilm-fan markazlariga aylanib, xalqlar o'rtasidagi aloqalarni ta'minlovchi tayanch nuqtalar vazifasini bajargan.

Mintaqa orqali nafaqat ipak, kumush va boshqa noyob tovarlar, balki diniy g'oyalar, ilmiy bilimlar va texnologiyalar ham tarqalgan, bu esa O'rta Osiyoni qadimgi dunyoning eng faol madaniyatlararo aloqa maydonlaridan biriga aylantirgan. Bugungi kunda ushbu tarixiy merosni o'rganish nafaqat ilmiy, balki mintaqaviy hamkorlik va turizmni rivojlantirish nuqtai nazaridan ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, O'rta Osiyo shaharlarining Ipak yo'lidagi tarixiy tajribasi turli xalqlar, dinlar va madaniyatlar bilan tinch-totuv, o'zaro manfaatli hamkorlik olib borish mahorati - bugungi globallashuv davrida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ushbu tajribani chuqur o'rganish nafaqat

¹ 1. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. — London: Bloomsbury, 2015. — 636 p.

tarixchilar, balki iqtisodchilar, diplomatlar va madaniyatshunoslar uchun ham amaliy qiziqish uyg'otishi tabiiy holdir.

Xulosa qilib aytganda, Buyuk Ipak yo'li tarixini O'rta Osiyo tajribasisiz to'liq tasavvur qilib bo'lmaydi, bu mintaqa nafaqat yo'lning bir qismi, balki uning shakllanishi va rivojlanishidagi bosh omillardan biri bo'lgan.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Frankopan P. The Silk Roads: A New History of the World. — London: Bloomsbury, 2015. — 636 p.
2. Hansen V. The Silk Road: A New History. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 304 p.
3. Whitfield S. Life Along the Silk Road. — Berkeley: University of California Press, 1999. — 288 p.
4. Frye R.N. The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion. — Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996. — 296 p.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, т. I. — Москва: Наука, 1963. — 760 с.
6. Ртвеладзе Э.В. Великий шёлковый путь: энциклопедический справочник. — Ташкент: O'zbekiston, 1999. — 280 с.
7. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. — Ташкент: Фан, 1982. — 232 с.
8. Askarov A. O'zbekiston tarixi (qadimgi davr). — Toshkent: Fan, 2008. — 320 b.
9. Rtveldaze E. Buyuk ipak yo'li: O'zbekiston tarixidan lavhalar. — Toshkent: O'zbekiston, 2016. — 240 b.
10. UNESCO. Silk Roads Programme. — URL: <https://en.unesco.org/silkroad> (murojaat sanasi: 2026-yil iyul).